

Belov, A. I. 2009. Sofrinskomu artilleriyskomu poligonu 75 let. [Sofrinsky Artillery Range 75 Years]. *Promyshlennik Rossii*. № 3. S. 64–67. [In Russian].

Vermenych, Ya. V. 2011. Pavlohrad. [Pavlohrad]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]*. [Online]. Available at: <http://surl.li/omaaw> [In Ukrainian].

Voroshilov, K. E. 1927. *Oborona SSSR. [Defense of the USSR]*. Moskva: Voennyj vestnik. [In Russian].

Izonov, V. V. 2015. K voprosu o sravnitel'noy otsenke vooruzheniya i voennoy tehniki SSSR i Germanii, ih soyuznikov nakanune Velikoy Otechestvennoy voyni. Vooruzhenie i ekonomika [To the Question of the Comparative Assessment of Weapons and Military Equipment of the USSR and Germany, their Allies on the Eve of the Great Patriotic War. Armament and Economy]. 2015. 2(31). S. 66–77. [In Russian].

Middeldorf, E. 2000. Russkaya kampaniya: taktika i vooruzhenie [Russian campaign: tactics and weapons]. Sankt-Peterburg: Polygon. [In Russian].

Merrill, S. & Hack, H. Exploring Hidden Narratives: Conscript Graffiti at the Former Military Base of Kummersdorf. *Journal of Social Archaeology*. № 13 (1). S. 101–121.

УДК 94:001.89]:323.113(=161.2)(437.311)«1939/1945»

DOI:

Н. П. Ворон

ORCID: 0000-0002-0682-4444

*Український державний університет
імені Михайла Драгоманова*

N. Voron

Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ВИДАВНИЧА
ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОГО
ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ ПІД ЧАС
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)**

*Scientific, Pedagogical, and Publishing Activities
of Historians at the Ukrainian Free University in Prague
during the Second World War (1939–1945)*

У статті проаналізовано науково-педагогічну та видавничу діяльність істориків Українського вільного університету в Празі періоду Другої світової війни. Розкрито напрями та зміст наукової роботи викладачів і дисертантів УВУ, тематику навчальних курсів історичних дисциплін та їх актуальність у зазначений період. Виявлено та оцінено внесок наукової й видавничої діяльності цього навчального закладу для популяризації української історії та культури в умовах війни, що проявлявся в виданні наукових праць викладачів та докторантів, продовженні науково-дослідної роботи.

Ключові слова: Український вільний університет, історик-емігрант, історія України, Друга світова війна, наукова діяльність, культура, видання.

The article presents the results of a study on the academic, teaching, and publishing activities of teachers at the Ukrainian Free University (UFU) in Prague during the Second World War. During this period, the UFU emerged as a key center of scientific life for Ukrainian emigration. Despite the challenging conditions of war, the academic staff continued to teach and educate a new generation of students, focusing on the history, archaeology, and culture of Ukraine. The article aims to investigate the academic, teaching, and publishing endeavors of UFU teachers from 1939 to 1945 and assess their contribution to the development of Ukrainian historical science. The research reveals that, despite the difficulties of the Second World War, the scholars at the Ukrainian Free University in Prague persevered in their academic pursuits. The research topics remained consistent, covering areas such as the ancient history of Ukraine, the religious situation of the XIV–XVI centuries, the Cossacks, the Ruin Period, and more. Notably, doctoral students at UFU actively contributed to the scholarly work alongside established historians, significantly enhancing scientific knowledge about Ukrainian history. An essential aspect of shaping future generations during this period was the promotion of historical science among students. UFU offered various courses in Ukrainian history, archaeology, ethnography, and culture, adapting course programs to the historical realities of the time. For instance, during the semester of 1939–1940, there were two courses on the history of Carpathian Ukraine. The war exerted a negative impact on scholars' publishing activities. Financial difficulties and forced emigration posed challenges to regular publications of their research. Nevertheless, UFU historians and professors managed to publish their works, both within the university and internationally. Notably, the third volume of the Scientific Collection of the Ukrainian Free University was published during this period. The scholarly legacy of UFU academic staff from the Second World War contributes significantly to the historiography of Ukraine, offering valuable insights for researchers studying the country's history objectively.

Keywords: Ukrainian Free University, emigrant historian, history of Ukraine, World War II, scientific activity, culture, publication.

Одним з найбільших осередків наукового та освітнього життя української еміграції в Чехословаччині (з 1939 р. — у Протектораті Чехії та Моравії) був Український вільний університет (далі — УВУ), який у 1921–1945 рр. діяв у Празі. Це потужний заклад вищої освіти, де працювали знані українські історики-емігранти, а також виховувалася нова плеяда науковців і викладачів. З початком Другої світової війни робота університету не припинялась.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю комплексно вивчати й систематизувати науково-педагогічну та видавничу діяльність УВУ періоду Другої світової війни. Саме вивчення та характеристика праць з історії та суміжних дисциплін викладачів УВУ дасть змогу визначити їх внесок у розвиток історичної науки.

Аналізуючи історичні праці українських і зарубіжних дослідників зазначимо, що в історіографії недостатньо висвітленою є тема наукової спадщини викладачів УВУ саме в період Другої світової війни. С. Віднянський — перший український історик, який комплексно розглянув діяльність університету (Віднянський, С. 1994, с. 36–38). Окремі сторінки його монографії «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)» присвячено характеристиці загального стану науково-освітнього життя в 1939–1945 рр. Вивчення проблем історії України викладачами УВУ подає у дисертації історик О. Гаранін, але науковець не акцентує увагу на періоді Другої світової війни, а лише тематично виокремлює різні періоди історії України¹. Дослідниця О. Салата у роботі «Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції» аналізує центри української історичної освіти, зокрема визначає Прагу одним з них, дає перелік праць Д. Дорошенка, Б. Крупницького, М. Антоновича, які були опубліковані протягом Другої світової війни, але не аналізує їх детально (Салата, О. 2012, с. 237). Історики А. Атаманенко та Г. Клинова у статті присвяченій 90-літтю від дня народження українського науковця О. Домбровського розкривають момент його докторантури та захисту дисертації в УВУ (Атаманенко, А. & Клинова, Г. 2005, с. 243). Наведені історіографічні складові яскраво підтверджують необхідність глибше вивчати заявлену проблему.

Метою статті є вивчення науково-педагогічної та видавничої діяльності викладачів УВУ в 1939–1945 рр. та оцінка їх внеску в розвиток української історичної науки. Поставлено завдання дослідити й проаналізувати їхні наукові дослідження, популяризацію історичної науки через студентську аудиторію, здобутки видавничої діяльності викладачів Українського вільного університету в період Другої світової війни.

Джерелами для написання публікації слугували матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Зокрема, це фонд 3859, де вміщено програми курсів, списки викладачів, які працювали в досліджуваній період². Досить інфор-

¹ Гаранін О. Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921–1991). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 — Історіографія і джерелознавство. Київ, 2007. 228 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 199. Звіти про діяльність та статистичні відомості Українського Вільного Університету за 1938/1939 р. Протоколи засідань колегії професорів філософського та факультету права. Список наукових праць, рецензій і лекцій професорів факультету права. Листування з чеським Міністерством шкіл і народної освіти про грошову допомогу. 150 арк.; ЦДАВО України.

мативними були справи 38 та 39 зазначеного фонду, в яких вміщені повні тексти дисертацій докторантів Українського вільного університету¹. Важливим джерелом вивчення проблеми став Науковий збірник УВУ Т. 3, виданий 1942 р.² Зазначимо, що саме в ньому опубліковано останні дослідження викладачів університету. Цінним матеріалом для розуміння становища науковців наприкінці війни є спогади видатної української історикині Н. Полонської-Василенко, яка детально описала останні місяці існування закладу в Празі (Полонська-Василенко, Н. 1965).

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності та історизму. На основі принципу історизму ми з'ясовуємо умови та обставини, за яких велася науково-педагогічна та видавнича діяльність викладачів та докторантів УВУ під час Другої світової війни, з'ясовуємо, які чинники впливали на цю діяльність і її визначали. Під час дослідження застосовувалися методи критичного аналізу джерел для опрацювання архівних матеріалів. За допомогою бібліографічного методу опрацьовано та проаналізовано науковий і видавничий доробок істориків УВУ.

З початком Другої світової війни Український вільний університет був у скрутному фінансовому становищі, однак навіть тоді, коли всі чеські вищі школи закрилися, він діяв. Історик С. Віднянський на підставі свідчень викладачів і студентів УВУ вказав найімовірнішою причиною те, що українські наукові установи в Протектораті Чехії та Моравії, на його думку, сприймалися як нейтральні в німецько-чеському конфлікті, а також антирадянські (Віднянський, С. 1994, с. 37).

За матеріалами звітів УВУ та програмами курсів стає зрозумілим, що на 1939 р. серед викладачів були відомі українські історики й археологи: Д. Антонович, І. Борковський, Д. Дорошенко, С. Наріжний, Ф. Слюсаренко, В. Щербаківський, Б. Крупницький, П. Феденко та ін.³

Ці науковці досліджували цікаві та маловідомі сторінки історії й археології України. До викладачів долучалися докторанти УВУ, які також робили вагомий внесок у розвиток української історичної науки. Коло їх наукових інтересів було дуже різноманітним, а саме: давня історія України, релігійне життя в XIV–XVI ст., період Руїни, етнографія, археологія та ін.

Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 202. Звіт про діяльність Українського Вільного Університету за 1939/1940 р. Протоколи загальних зборів та список професорів, доцентів і викладачів Українського Вільного Університету в 1940 р. та тематика їх лекцій; статистичні відомості факультету прав і суспільних наук, листування з професорсько-викладацьким персоналом про термінове повідомлення про арійське походження сім'ї. 155 арк.; ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 51. Програми викладів в Українському Вільному Університеті за 1940–1945 рр. 30 арк.

¹ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 38. Дисертаційні роботи студентів факультету права та суспільних наук. 505 арк.; ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 39. Дисертаційні роботи студентів факультету права та суспільних наук. 542 арк.

² Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага.

³ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 62–63.

Так, цікаве дослідження давньої історії українських земель підготував Олександр Домбровський, який 1943 р. став докторантом УВУ. За спогадами історика про вибір університету (спочатку він планував іти навчатися до Карлового університету), на нього вплинули Дмитро Дорошенко, Вадим Щербаківський та Федір Слюсаренко. А найбільший вплив мали слова представника адміністрації УВУ Миколи Росіневича про те, що «не так важливо, з якого університету твій диплом, а те, що з себе представляє власник того диплому, що він може дати в майбутньому для української й світової науки чи для нашої національної справи» (Домбровський, О. 1975, с. 111). У цьому він переконався, коли захистив докторську дисертацію «Похід Дарія на скіфів» та 9 липня 1943 р. отримав диплом доктора філософії (Атаманенко, А. & Клинова, Г. 2004, с. 243).

У дисертації О. Домбровський описав похід перської армії на Скіфію, виявив причини походу та як далеко зайшов Дарій на територію скіфів тощо. Дослідник намагався критично розглядати працю Геродота як першоджерело з цього питання. Зрештою він зробив висновки, що грецький історик сам похід зобразив дещо «викривлено», бо намагався принизити персів. Водночас скіфи зображені занадто «вільнолюбивими», що, на думку автора дисертації, не зовсім відповідає дійсності¹.

Період литовсько-польської доби та Речі Посполитої досліджував Серафим Бочковський. У науковій роботі він розглянув період Реформації, виявив його особливості². Аналіз він розпочав з кінця XIV ст. і довів до кінця XVI ст. (автор у роботі не вказав назву «Річ Посполита», а використав поняття «Польсько-литовська держава»). Історик стверджував, що релігійний рух тут був тісно пов'язаний з політичним і суспільно-економічним життям. Реформація не з'явилася сама по собі. Автор наголосив, що, незважаючи на швидку католицьку реакцію, реформація мала суттєве значення: від змін у суспільстві та економіці до змін усередині церкви, яка мусила приймати виклики Нової доби³.

Релігійне життя на території України було одним із об'єктів наукового дослідження. Для прикладу, історик Микола Савчук протягом 1939–1940 рр. підготував дисертацію «Підкарпатська православна церква в доунійній добі: начерк церковно-релігійних, соціальних та культурних відносин на Підкарпатській Русі до заключення церковної унії»⁴. Науковець розглянув це питання крізь призму соціального та культурного життя. Він детально проаналізував відносини між православною церквою та угорською владою, соціальні стани Підкарпатської Русі та місце священників у цій структурі. Зокрема, М. Савчук вказав, що православне духовенство з XIV ст. не мало

¹ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 404–454.

² ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 264.

³ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 376.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 4.

ніяких прав і привілеїв, змушене було відбувати панщину. Низький рівень культури призводив до того, що священики були малоосвічені, відрізнялися від селян тільки вмінням читати церковні книги. Тому в унії з римо-католицькою церквою вони, перш за все, бачили порятунок від тяжкого становища та сподівалися на зрівняння у правах з католицьким духовенством¹.

Український політичний діяч та історик Дмитро Дорошенко у Науковому збірнику УВУ представив дослідження «Польсько-українська війна 1671 року. (До історії гетьманування Петра Дорошенка)»². Автор вказав, що на 1670 р. гетьман Петро Дорошенко не мав серйозних намірів укладати мир з Польщею, навіть коли йшли переговори, а готувався до війни. Історик наголосив, що П. Дорошенко перебував у скрутному становищі й починати війну поки що не поспішав. Запорожці підтримували гетьмана Ханенка, кримський хан був налаштований вороже, турецька допомога ще не надійшла. Загалом кампанія 1671 р. була як успішною (вдалося перемогти поляків під Тростянцем), так і невдалою. Після Тростянця гетьман П. Дорошенко змушений був відступати до Чигирина, проводити воєнний похід узимку було важко, тому він почав готуватися до весняної кампанії³. На нашу думку, стаття Дмитра Дорошенка «Польсько-українська війна 1671 року. (До історії гетьманування Петра Дорошенка)» є важливим історичним доробком для вивчення гетьманування Петра Дорошенка та періоду Руїни загалом. Адже історик детально проаналізував внутрішню ситуацію на українській території, геополітичне становище гетьманської держави, міжособну боротьбу — всі ті фактори, які впливали на події, що розгорталися на українських землях.

Український історик Борис Крупницький, який в університеті читав лекції з курсу «Україна-Гетьманщина за часів гетьмана Данила Апостола», опублікував 1942 р. розвідку «Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі з 1728 р.». Він навів дані, надруковані у відомому лейпцизькому журналі «Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt» (1702–1756). Історик доводив, що у біографії гетьмана є багато нових фактів, які на початку ХХ ст. ще були невідомі. Зокрема, детальніше розглянув молдовське походження гетьмана, військову кар'єру його батька — Петра Апостола. Однак автор наголосив, що не можна сприймати «Біографію...» як цілковито достовірне джерело інформації. На його думку, вона є досить «пропагандистською», бо в ній чітко виділялися всі моменти на користь роду Апостолів. Стаття неодноразово з'являлась у пізніших виданнях про Данила Апостола⁴. Цінність дослідження Бориса Крупницького в тому, що він уперше ознайомив громадськість з текстом іноземного історичного документа, який розкриває важливий період укра-

¹ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 4–40.

² Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 161–202.

³ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 200.

⁴ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 216.

їнської історії та є достовірнішим, ніж переписані й сфабриковані документи імперської доби.

Симон Наріжний у статті «Маршрути московських посланців на Україну в другій половині XVII віку», що також вийшла друком у Науковому збірнику Українського вільного університету у Празі, подав шляхи, якими московські посланці потрапляли на територію України. С. Наріжний вказав, що посланці завжди мали ретельно дотримуватися маршрутів, які їм чітко «виписувалися». Тільки за надзвичайних обставин посланці могли відхилитися від заданого маршруту. Детальним був маршрут московськими землями, а на українських територіях посланці мали більше волі¹. Історик описав увесь процес від підготовки посольства до прийому його на українській території. Навів приклади поїздок і того, з якими труднощами посланці стикались у дорозі. Дав свідчення про те, що найчастіше їх відправляли з Москви і вкрай рідко — з інших міст московського царства. Дослідження Симона Наріжного є цінним джерелом інформації про дипломатичні місії між Московським царством та українськими землями в XVII ст.

Історик і педагог Федір Слюсаренко надрукував у цьому збірнику дослідження «Академік В. П. Бузескул, як історик 1858–1931»². Автор досить детально ознайомив нас з біографією Владислава Бузескула. Особливу увагу звернув на навчальні заклади, де майбутній історик формувався як особистість. Історичні пошуки В. Бузескул розпочав з історії середніх віків, а згодом став одним з перших дослідників історії Стародавньої Греції у Харківському університеті. Ф. Слюсаренко намагався охарактеризувати Владислава Бузескула як історика, його власні погляди на зміст історії та вимоги до вивчення історичної минувшини. Окремо він дослідив наукову спадщину харківського історика та його внесок у історичну науку³.

Цікаві розвідки викладачів УВУ присвячені також археології. Так, у Т. 3 наукового збірника УВУ український археолог та історик І. Борковський опублікував дослідження «Новіші способи консервувати дерев'яні предмети, знайдені в час археологічних дослідів»⁴. Він описав досвід чеських археологів з розкопок Празького Граду. Вказав на те, що для України загалом важливо знати цей досвід, адже є багато важливих об'єктів княжої доби, які потрібно досліджувати. Історик В. Щербаківський у цьому ж збірнику дослідив проблему «До питання про так звані точки трипільської культури»⁵. Він вказав на неточності у виявленні місць знахідок мальованої кераміки та характеристики поселень, проаналізував як роботу інших археологів, так і власні експедиції (до виїзду в Прагу).

¹ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 260.

² Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 331.

³ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 334.

⁴ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 95–99.

⁵ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 393.

Приділялася належна увага і вивченню економічного розвитку України Так, В. Доманицький у праці «Напрямки упромисловлення українського села» описав аграрне перенаселення України та шляхи індустріалізації. Автор, зокрема, проаналізував помилки цього процесу в радянській Україні. Економіст указав, що партійне керівництво ставило власні інтереси вище над загальним добробутом народу. На його думку, «упромисловлення» — це не лише розбудова промисловості, як було в УСРР, а й поліпшення комунікацій, банківської сфери, розбудова культурно-освітніх установ тощо¹.

На сторінках наукового збірника УВУ друкувалися статті з розвитку української культури й етнографії. Дослідник Федір Штещенко опублікував цікаве дослідження з української культури «Беззовський і Моцарт (З історії української музики XVIII ст.)»². Він розкрив біографії та творчий шлях видатних музикантів Д. Бортнянського, М. Березовського та А. Веделя. Загалом охарактеризував музичне мистецтво на території України наприкінці XVII — у XVIII ст., оцінив внесок українських митців у розвиток світової культури.

1942 р. було опубліковано статтю Панаса Феденка «Вплив історії на український народний характер»³. Проаналізувавши погляди видатних українських істориків, етнографів, філософів, П. Феденко зробив висновки, що, безперечно, історичні події впливають на формування характеру народу. Ключовими для українців він вважав періоди нападу татарських орд, Козаччини. На його переконання, характер народу змінюється залежно від нових історичних умов і це є закономірний процес. В той же час, історик переконаний, що певні риси будуть притаманні окремим представникам українського народу й через великі проміжки часу. Як-от козацька звияга, відданість Україні була притаманна як козакам, так і учасникам Української революції 1917–1921, чи українським воїнам-захисникам сьогодення⁴.

Не оминали етнографію України й докторанти УВУ. Так, М. Михальчук підготував цікаве дослідження «Обряди та звичаї при українських похоронах». Дослідник проаналізував обряд поховання на території України та його особливості в різних етнографічних областях, окремо він виділив звичаї бойків, гуцулів і лемків⁵.

Окрім наукової діяльності, важливу складову роботи викладачів Українського вільного університету в Празі становила історико-педагогічна, метою якої була подальша популяризація історії України з боку студентів університету. Через змістовні курси історичних дисциплін студенти мали можливість вивчати об'єктивну, не заідеологізовану історію. З початком війни навчання в університеті тривало. Досить різноманітною була тематика кур-

¹ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 136.

² Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 357–374.

³ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 375.

⁴ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 375–385.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 48.

сів, які викладалися студентам. У літньому семестрі 1939 р. на історико-філологічному відділі читалися лекції з історії, культури й археології України. Симон Наріжний, доктор філософії УВУ з 1938 р., читав курси: «Історія України» (загальний курс), «Історія Кримського ханства», окремі лекції з всесвітньої історії. Панас Феденко читав актуальні для того часу теми: «Загальний огляд історії Карпатської України від найдавніших часів», «Джерела до зв'язків карпатських українців з культурним і політичним життям інших українських земель». Вадим Щербаківський ознайомлював студентів з археологією й етнографією України. Історик читав два курси: «Князівський період на Україні» та «Вибрані питання з української етнографії». Історію українського мистецтва викладав Дмитро Антонович¹. Як бачимо, історичні процеси на території Карпатської України викликали особливий інтерес у викладачів УВУ, спонукали ретельніше вивчати історію цього краю.

Напрацьовані архівні матеріали демонструють низку різних навчальних курсів, які читалися в цьому закладі освіти. Так, у літньому семестрі 1940 р. слухачі мали змогу слухати такі курси: «Українські землі в ХІХ ст. й на початку ХХ ст.» — лектор Д. Дорошенко; «Культурна праця української еміграції» — лектор С. Наріжний; «Історія українського національного руху в ХХ ст.» — лектор П. Феденко; «Грецькі написи із південної України (інтерпретація і писемні праці)» — лектор Ф. Слюсаренко; «Старе населення Північного Причорномор'я», «Етнічний тип українця» — лектор В. Щербаківський. Вказані лекційні курси не тільки ознайомлювали студентів із загальною історією України, а й демонстрували та роз'яснювали суспільно-політичні процеси першої половини ХХ ст.²

Цікавою була тематика викладів з історії України у зимовому семестрі 1940/1941 рр. Варто звернути увагу на перелік цих курсів, а саме: «Доба Руїни» — лектор Д. Дорошенко, «Харків як осередок науково-історичної праці» — лектор С. Наріжний, «Міжнародна політика Української Козацької Держави в ХVІІ та ХVІІІ ст.» — П. Феденко, «Культура неолітичної мальованої кераміки в Україні», «Українське весілля в світлі етнології» — В. Щербаківський, «Українське мистецтво доби ренесансу» — Д. Антонович. У літньому семестрі 1941 р. ті самі курси викладали Д. Дорошенко та В. Щербаківський. Новими на цей час були такі предмети: «Одеса як осередок науково-історичної праці» — лектор С. Наріжний, «Україна й Швеція на переломі ХVІІ–ХVІІІ ст. і в першій половині ХІХ ст.» — Б. Крупицький, «Єзуїтське бароко на Україні» — Д. Антонович³.

На філософічному факультеті УВУ під час зимового семестру 1943/44 рр. викладалися такі курси з історії: «Західно-українські землі у ХVІІІ ст.» —

¹ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 134–135.

² ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 110–111.

³ Науковий збірник Українського вільного університету. 1942. В 19 т. Т. 3. Прага. С. 64–65, 69.

лектор Д. Дорошенко, «Україна в XVIII ст.» — лектор П. Феденко, «З історії Боспорського царства» — лектор Ф. Слюсаренко. З етнографії України В. Щербаківський читав курс «Найважливіші питання української етнографії в етнологічному висвітленні»¹.

Окремим предметом вивчалась історія мистецтв. Серед усіх програм особлива увага надавалася вивченню української культури XIX ст. Провідний історик мистецтва Д. Антонович у цьому семестрі знайомив студентів з курсами «Історія українського мистецтва у XIX ст.» та «Історія українського театру у XIX ст.». В. Січинський читав лекції «Українська архітектура XIX ст.» та «Вступ до історії українського промислового (ужиткового) мистецтва»².

В літньому семестрі 1944 р. робота УВУ тривала. Як і в попередні роки викладачі працювали над розробкою нових навчальних планів та нових за змістом курсів. Новими були курси Д. Дорошенка «Західноукраїнські землі у XVIII і на початку XIX ст.», Б. Крупницького «Україна-Гетьманщина за часів гетьмана Данила Апостола», П. Феденка «Політичні рухи в Україні в XIX і XX ст.» тощо³.

Було складено також програму викладів на зимовий семестр 1944/1945 рр. З історії України це були курси «Загальний курс історії України (княжа доба)» — лектор Д. Дорошенко, «Запоріжжя в XVIII ст.» — Н. Полонська-Василенко, «З історії економічного життя України у XVIII і першій половині XIX ст.» — О. Оглоблин, «Політичні рухи в Україні XIX і XX ст.» — П. Феденко; з етнографії — «Значення, ціль і методи української етнографії в рамках (загальної) етнології» — В. Щербаківський; з археології — «Психічна структура українського народу етнологічно обоснована на археологічних даних» — В. Щербаківський; з історії мистецтва — «Історія українського мистецтва: доба візантійсько-романська» — Д. Антонович, «Українська архітектура старокняжої доби X–XI ст.», «Українське ужиткове (промислове) мистецтво старокняжої доби X–XIII ст.» — В. Січинський⁴.

Як свідчать архівні матеріали, тематика курсів історичних дисциплін розкривала студентам найважливіші періоди історії України, культури, мистецтва та етнографії й забезпечувала комплексне викладання історії України. Цікаво, що окремою дисципліною був курс «Історія Кримського ханства». Вже тоді історики розглядали Кримський півострів як невіддільну складову вивчення історії України.

Викладачі Українського вільного університету працювали аж до 1945 р. За свідченнями С. Віднянського, наприкінці 1945 р. професорська колегія УВУ складалася з 20 професорів, 10 доцентів і 3 лекторів (Віднянський, С. 1994, с. 39).

¹ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 18.

² ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 18, 18 зв.

³ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 25–26.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 28–29.

Видавнича діяльність університету також не призупинилася з початком війни. Однак через брак коштів видавництво УВУ не могло належно розгорнути діяльність, про що свідчить те, що до 1926 р. вчені університету написали наукові праці загальним обсягом понад 800 авторських аркушів, що чекали друку. Протягом 1939–1940 рр. УВУ жодної праці не видавав і тільки 1942 р. в Празі вийшов з друку третій том «Наукового збірника УВУ в Празі» (Віднянський, С. 1994, с. 55).

Заслужують на увагу дослідників опубліковані праці викладачів УВУ періоду Другої світової війни, які не обмежувалися стінами університету, а були надруковані в різних виданнях та на теренах інших держав.

Так, кілька досліджень з історії України XVII–XVIII ст. Б. Крупницького було надруковано у Працях Українського історико-філологічного товариства у Празі: «Пилип Орлик і Сава Чалий» (2 т. — 1939 р.), «3 життя першої української еміграції» (3 т. — 1941 р.), «3 історії Правобережжя 1683–1688 рр.» (4 т. — 1942 р.), «Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678)» (5 т. — 1944 р.). Окрім того, історик опублікував власні наукові праці у Штутгарті: «Philipp Orlik und die katholische Kirche» (1940 р.), «Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921–1941» (1941 р.). У Лейпцігу Б. Крупницький опублікував курс історії України німецькою мовою «Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917» (1943 р.) та ін. (Ясь, О. 2008, с. 419).

Історик Д. Дорошенко 1940 р. надрукував працю «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу» (Німеччина) (Дорошенко, Д. 1940). У Відні 1942 р. він видав працю «Тарас Шевченко його життя й твори» (Дорошенко, Д. 1942). У Празі 1942 р. з'явилася ґрунтовна праця Д. Дорошенка «Володимир Антонович — його життя й наукова та громадська діяльність» (Дорошенко, Д. 1942). Науковець детально проаналізував усі етапи життя видатного українського історика. У 5 із 10 розділів книги він розглянув наукові здобутки В. Антоновича з історії України, археології, етнографії. Автор книги зазначив, що не тільки науковий доробок робить Володимира Антоновича одним з найвидатніших діячів української науки, а й власне організація української історичної наукової школи, одним з найяскравіших представників якої є учень В. Антоновича — Михайло Грушевський (Дорошенко, Д. 1942, с. 163).

С. Наріжний був активним членом Українського історико-філологічного товариства в Празі. Саме тому там було надруковано більшість його наукових праць у період Другої світової війни.

1939 р. він опублікував дослідження з історії українського козацтва «Судівництво й кари на Запорозжі»¹ та з історії української еміграції в Чехословаччині «15 літ праці Українського історично-філологічного товариства

¹ Збірник Українського науково інституту в Америці. 1939. Т. 1. Сент-Пол, Прага. С. 46–75.

в Празі (1923–1938)» у збірнику Українського наукового інституту в Америці, т. 1¹. Це було видання, в якому більшою мірою було надруковано праці празького осередку еміграційних учених. Історик друкував також свої напрацювання у часописі «Пробоем», який виходив у Празі. 1941 р. у 3 (92) номері вийшла «Шевченкіана в Музеї Визвольної боротьби України» (Наріжний, С. 1941, с. 183–188) та у 6 (95) — «Українська пісня закордоном» (Наріжний, С. 1941, с. 367–380).

Незважаючи на короткий період перебування в Празі (1944–1945), Н. Полонська-Василенко долучилася до наукового й освітнього життя української еміграції. 1944 р. у видавництві Юрія Тищенка в Празі було опубліковано її працю «Київ часів Володимира та Ярослава», що безумовно є важливим доробком з історії міста Києва (Полонська-Василенко, Н. 1944).

З початку 1945 р. серед викладачів УВУ не було впевненості в майбутньому університету. З наближенням радянських військ до Праги постало питання, що робити з університетом та його викладачами. Як згадує Н. Полонська-Василенко, яка з 1944 р. працювала в УВУ, серед професорів не існувало єдиної думки. Частина вважала, що установа буде під захистом Чехії, тому немає потреби евакуюватися. Викладачі з Наддніпрянської України, які в 1943–1944 рр. приєдналися до УВУ, радили робити це негайно. Було ухвалено залишатись у Празі, а викладачі, які бажали виїхати, отримали безтермінові відпустки (Полонська-Василенко, Н. 1965, с. 43).

Празький період діяльності Українського вільного університету закінчився у травні 1945 р., коли з вступом до Праги радянської армії більшість його професорів і студентів змушені були залишити країну й шукати нове місце перебування. На тих, що лишилися, чекали нелегкі, а часом і трагічні випробування. Агенти «СМЕРШ» заарештували тодішнього ректора університету Августина Волошина, деканів, багатьох професорів. Українська наукова еліта, яка вірила, що радянська система стала іншою, загинула або провела останні роки свого життя в ув'язненні. Так закінчився період існування Українського вільного університету на території Чехословаччини (Віднянський, С. 1994, с. 67; Полонська-Василенко, Н. 1965, с. 43–44).

Хоч би яким складним був період Другої світової війни для освіти та науки, але викладачі Українського вільного університету в Празі працювали в нових тяжких умовах воєнного часу. Активно велася науково-дослідна робота. Суттєвих змін не зазнала тематика досліджень — це були актуальні питання давньої історії України, релігійної ситуації XIV–XVI ст., Козаччини, періоду Руїни тощо. Цікаво, що окрім авторитетних істориків до наукової роботи долучалися докторанти УВУ. Їх науковий внесок важливий для розвитку вітчизняної історичної науки насамперед тому, що це були

¹ Збірник Українського науково інституту в Америці. 1939. Т. 1. Сент-Пол, Прага. С. 244–250.

об'єктивні, незаідеологізовані дослідження без жорсткої цензури (як наприклад — в УРСР).

Варто зауважити, що ефективним засобом виховання майбутніх поколінь було викладання курсів історії України й суміжних дисциплін, які забезпечували комплексне її вивчення для українських студентів-емігрантів. Зокрема, студенти мали змогу слухати різноманітні лекційні курси з історії, археології, етнографії, культури України, окремі теми всесвітньої історії. Програми курсів були адаптовані до історичних реалій, так, у семестрі 1939/1940 рр. було два курси з історії Карпатської України. Це приклад адаптації навчальної програми до історичних реалій для кращого їх усвідомлення та розуміння.

Війна негативно вплинула на видавничу діяльність науковців. Емігрантське життя та фінансові труднощі не сприяли друку доробку авторів. Але історики-викладачі УВУ видавали власні дослідження не тільки в університеті, а й за межами країни проживання. Їх тематика поновлювалась, однак не зазнала суттєвих змін порівняно з 1930-ми рр. Як і раніше, особливий інтерес викликали історія Козаччини періоду Руїни, питання унії, православної та католицької церков, культури України. Наукова спадщина викладачів УВУ періоду Другої світової війни — це важлива складова історіографії України, яка допомагає дослідникам об'єктивно вивчати історію нашої країни. Період Другої світової війни був продуктивним для викладачів УВУ. На жаль, подальші події не сприяли проживанню та активній діяльності української наукової інтелігенції в Празі. Згодом Український вільний університет як потужний науковий та освітній осередок продовжив діяльність у Мюнхені.

Атаманенко, А. & Клинова, Г. 2005. Д-р Олександр Домбровський (до 90-ліття від дня народження). *Український історик*. № 1 (165). С. 240–251.

Віднянський, С. 1994. *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*. Київ.

Домбровський, О. 1975. До історії української науки під час Другої світової війни. *Український історик*. № 1–2 (45–46). С. 100–113.

Дорошенко, Д. 1940. *Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу*. Берлін.

Дорошенко, Д. 1942. *Володимир Антонович — його життя й наукова та громадська діяльність*. Прага.

Дорошенко, Д. 1942. *Тарас Шевченко — його життя й твори*. Відень.

Наріжний, С. 1941. Українська пісня закордоном. *Проблем*. № 6 (95). С. 367–380.

Наріжний, С. 1941. Шевченкіана в Музеї Визвольної боротьби України. *Проблем*. № 3 (92). С. 183–188.

Полонська-Василенко, Н. 1944. *Київ часів Володимира та Ярослава*. Прага.

Полонська-Василенко, Н. 1965. Сторінки спогадів. Український Вільний Університет. *Український історик*. № 3–4 (7–8). С. 39–47.

Салата, О. 2012. Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 22. С. 229–246.

Ясь, О. В. 2008. Крупницький Борис Дмитрович. *Енциклопедія історії України*. Т. 5: Кон — Кю. Київ: Наукова думка. С. 418–419.

Atamanenko, A. & Klynova, H. 2005. D-r Oleksander Dombrovskiyi (do 90-littia vid dnia narodzhennia) [Dr. Alexander Dombrovsky (to the 90th Anniversary of His Birth)]. *Ukrainskyi istoryk*. № 1 (165). S. 240–251. [In Ukrainian].

Vidnianskyi, S. 1994. *Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chekho-Slovachyni: Ukrainskyi vilnyi universytet (1921–1945 rr.)* [Cultural, Educational and Scientific Activities of the Ukrainian Emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University (1921–1945)]. Kyiv. [In Ukrainian].

Dombrovskiyi, O. 1975. Do istorii ukrainskoi nauky pid chas Druhoi svitovoi viiny [To the History of Ukrainian Science during the Second World War]. *Ukrainskyi istoryk*. № 1–2 (45–46). S. 100–113. [In Ukrainian].

Doroshenko, D. 1940. *Pravoslavna tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu* [The Orthodox Church in the past and Present Life of the Ukrainian People]. Berlin. [In Ukrainian].

Doroshenko, D. 1942. *Volodymyr Antonovych — yoho zhyttia y naukova ta hromadska diialnist* [Volodymyr Antonovych — His Life and Scientific and Public Activity]. Praha. [In Ukrainian].

Doroshenko, D. 1942. *Taras Shevchenko — yoho zhyttia y tvory* [Taras Shevchenko — His Life and Works]. Viden. [In Ukrainian].

Narizhnyi, S. 1941. *Ukrainska pisnia zakordonom* [Ukrainian Song Abroad]. *Proboiem*. № 6 (95). S. 367–380. [In Ukrainian].

Narizhnyi, S. 1941. *Shevchenkiana v Muzei Vyzvolnoi borotby Ukrainy* [Shevchenkiana Museum of the Liberation Struggle of Ukraine]. *Proboiem*. № 3 (92). S. 183–188. [In Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. 1944. *Kyiv chasiv Volodymyra ta Yaroslava* [Kyiv of the Times of Volodymyr and Yaroslav]. Praha. [In Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. 1965. *Storinky spohadiv. Ukrainskyi Vilnyi Universytet* [Pages of Memories. Ukrainian Free University]. *Ukrainskyi istoryk*. № 3–4 (7–8). S. 39–47. [In Ukrainian].

Salata, O. 2012. *Ukrainska akademichna istorychna nauka v period Druhoi svitovoi viiny: istoryky emihratsii* [Ukrainian Academic Historical Science during the Second World War: Historians of Emigration]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 22. S. 229–246. [In Ukrainian].

Yas, O. V. 2008. *Krupnytskyi Borys Dmytrovych* [Krupnytsky Borys Dmytrovych]. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 5: Кон — Кiu. Kyiv: Naukova dumka. S. 418–419.